

Hela Vukadin Doronjga

Muzej grada Zagreba

Projekt Oficirskog doma Vladimira Turine u Zagrebu iz 1937. godine, promatran u kontekstu više autorskih pristupa (1911.–1964.)

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Predan 15. 5. 2007. – Prihvaćen 15. 2. 2008.

UDK: 72 Turina, V.

Sažetak

U članku se po prvi put valorizira Turinin natječajni projekt interpolacije Oficirskog doma u Zagrebu, predviđen na lokaciji ugla Trga kralja Aleksandra i Deželićeve ul. (sada ugao Trga maršala Tita i Prilaza Gjure Deželića) iz 1937. godine. U smislu uzročno-posljedičnih veza

taj je projekt bitno odredio Turinu u kontinuitetu cjelokupnog opusa; a promatran u širem kontekstu i komparativno s drugim pristupima/rješenjima iste parcele, pokazuje prepoznatljivu Turininu »vlastitu anatomiju oka«.

Ključne riječi: *Arhitektura, Zagreb, Vladimir Turina, Oficirski dom, neboder, interpolacija, 1937. g.*

Zašto Vladimir Turina? Teza o avangardizmu

»Već 1936. g. po samom završetku studija uvrstio se među arhitektonsku elitu, a svojim idejama i suvremenim grafičkim prikazima nadmašio je suvremenike. Mogli bismo mirno utvrditi da je on otac modernog, grafičkog arhitektonskog izraza u nas. (...) mnogi njegovi projekti svjedoče o njegovoj superiornosti i avangardnosti, koju vrijeme i društvo u kome je stvarao nije bilo u stanju shvatiti i primiti.« (Mladen Vodička)¹

»Mene jedino interesira – kako se stav tretira u strukturi djela, a ne zanima me nečija teška i ekscentrična sudbina.« (Aleksandar Flaker)²

Emocionalno-intelektualna/duhovno-moralna komponenta presudna je u sagledavanju cjelokupnog djela arhitekta Vladimira Turine.³ To se posebice očituje u njegovim literarnim zapisima – stručno-teorijskim tekstovima, koji problematiziraju arhitekturu i urbanizam, te neformalnoj korespondenciji /i prepisci/ – avangardnom dekomponiranju forme i njegovim arhitektonsko-urbanističkim idejama/rješenjima, po kojima ga, ma koliko se to činilo pretencioznim, možemo svrstati u sam vrh hrvatske avangarde 20. stoljeća, pa i šire.⁴ Avangarda se u njega reflektira u misaonom i oblikovnom smislu, kao *modus vivendi* (duh, temperament – intenzivan stil života, sudbina iskoraka – nonkonformizam). »Suprotno avangardnom negiranju tradicije, Turinina avangardna specifičnost krije se u istodobnom prihvaćanju i neprihvatanju – u fleksibilnosti, mogućnosti...«⁵ Turina je prepoznavao što

je dobro. Nije bio neki ekstremni modernist, koji bi smatrao da sve što je nastalo prije ne vrijedi, a od njega sve počinje: »Iz pozitivnog odnosa staroga i novoga u arhitekturi, koje se staro i novo na prostoru ukrštaju i uzajamno poentiraju, kao međusobno pozitivni kontrasti, dobiva se izvanredan kontrapunkt u prostoru i masama i oblikovanje koje se samo dađe zamisliti.«⁶

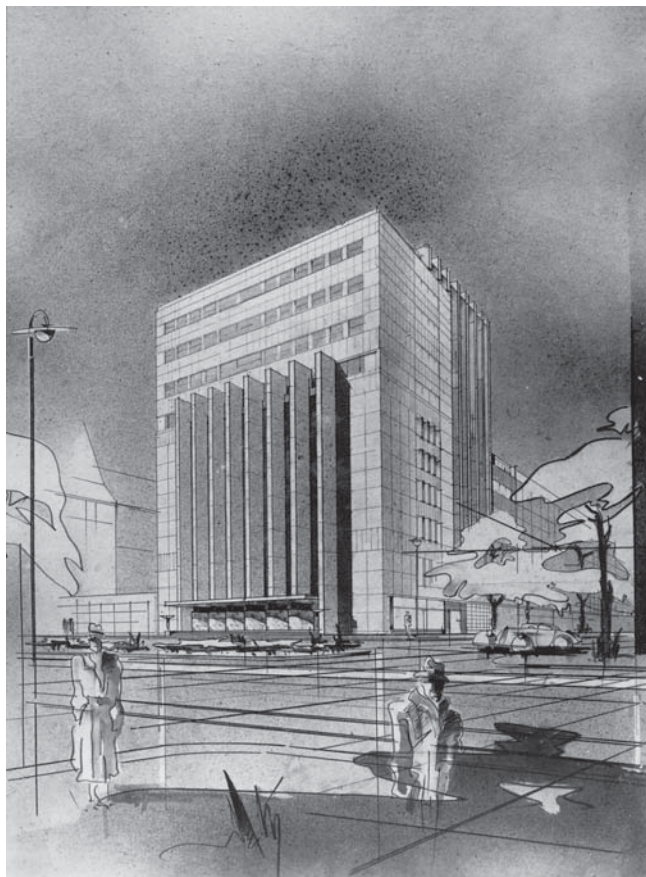
Projekt Oficirskog doma u Zagrebu – »jedna tzv. neuralgična urbanistička točka«⁷

»U tematskom i problemskom sklopu interpolacija u prostorima Zelene potkove između dvaju ratova zacijelo je najzanimljivija situacija na uglu Sveučilišnog trga i Prilaza. Usko gradilište, koje se zbog neriješenih imovinskih razloga nije svojedobno moglo dati Obrtnoj školi, bilo je u prvom desetljeću XX. stoljeća namijenjeno Oficirskom domu s kasinom.«⁸

»Prvo prostor Trga maršala Tita, historijska je ostavština kojoj se mora ukazati dužna pažnja s obzirom na mjerilo i arhitekturu objekata.

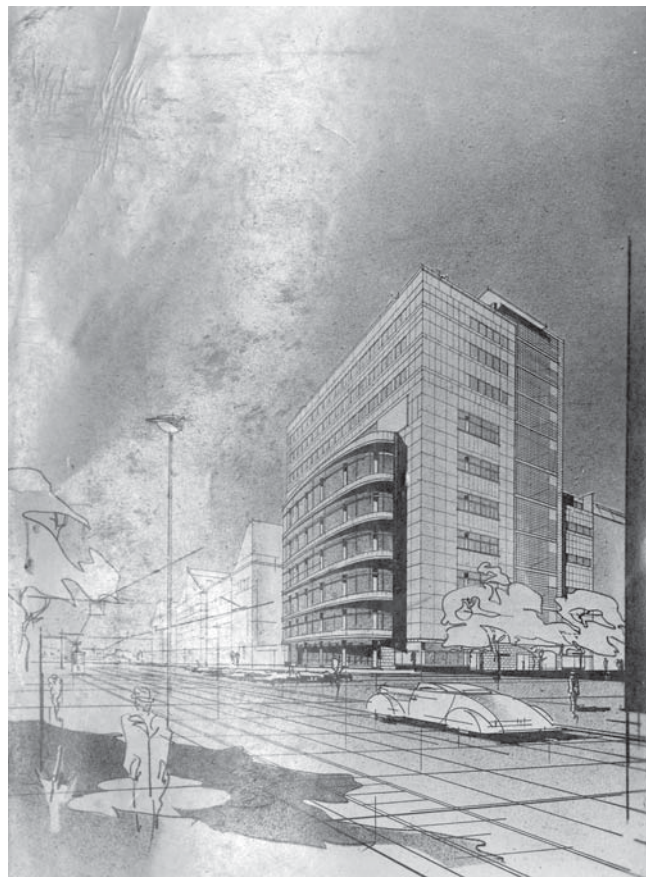
Drugo – način izgradnje toga trga takav je da bi daljnje intervencije blokovskog karaktera štetele njegovoj prostornoj i estetskoj fizionomiji.

Treće – izgradnju vrijednih historijskih ambijenata ne može se prikazati s aspekta »plombiranja« preostalog prostora,

1a Vladimir Turina, Perspektivni prikaz Oficirskog doma, Trg kralja Aleksandra (sada Trg maršala Tita), 1937., varijanta a (planoteka Muzeja grada Zagreba, inv. br. 9632)

Vladimir Turina, Perspective View of the Officers' Club, Trg kralja Aleksandra (now Trg maršala Tita), 1937, version a

1b Vladimir Turina, Perspektivni prikaz Oficirskog doma, Trg kralja Aleksandra (sada Trg maršala Tita), 1937., varijanta b (planoteka Muzeja grada Zagreba, inv. br. 9633)

Vladimir Turina, Perspective View of the Officers' Club, Trg kralja Aleksandra (now Trg maršala Tita), 1937, version b

nego s aspekta stvaranja širih prostornih i arhitektonskih tvorevina, koje će dopuniti i oplemeniti historijske jezgre ...

Šesto – pri suvremenom uklapanju u takve ambijente treba zaobići lažno podržavanje stilova minulih epoha, jer ono predstavlja kulisu laži i stvaralačke impotencije. Treba se obratiti: vlastitim emocionalnim snagama koje jedino mogu odraziti istine našeg vremena. (...): bolje objekt kontrasta distancirati do maksimalnih mogućnosti od primarnog plana prostornog doživljaja.« (Vladimir Turina)⁹

Turinin natječajni projekt za interpolaciju Oficirskog doma na uglu Trga kralja Aleksandra i Deželićeve ul. u Zagrebu, (sada ugao Trga maršala Tita i Prilaza Gjura Deželića, današnji »Željpo« Stanka Fabrisa) iz 1937. godine, bio je ocijenjen kao »projekt u užem izboru«. ¹⁰ Polazište u njegovu istraživanju bile su dvije presnimke (perspektivni prikazi – dvije varijante) eksterijera (sl. 1a, b), koje uspoređene s drugim projektima za tu lokaciju, snažno odskaču izraženom Turininom osobnošću. Suprotno većoj ili manjoj dozi umjerenosti i kopromisima od strane drugih projektanata, koji su svoje projekte pokušavali uklopiti u zadanu matricu

trga, ostajući na visini blokova s 4 do 5 katova (sl. 3, 4, 5, 6, 7a,b; 8), Turina je, sa samo 24 godine, udario snažan ekspresionistički akcent – 10, odnosno 12-katni objekt/neboder. Tako su se, radi dokazivanja teze o Turininu avangardizmu, nedostatak arhivske građe, nemogućnost i nekonzistentnost praćenja faktografije kontinuiteta natječaja za tu lokaciju do rata (1911., 1931. i 1937. – poslije rata situacija je jasnija), učinili nevažnim.

U članku se projekt promatra preko više autorskih pristupa shvaćanju interpolacije unutar specifične urbanističke lokacije postojećega trga (sl. 2a, b), kao »jedna tzv. neuralgična urbanistička točka«, u periodu od 1911. do 1964. godine, a polazeći od toga da su svi autori, više-manje, znali dobro isprojektirati, te od Miesove doktrine kako »nema nove arhitekture svakog novog ponedjeljka«. ¹¹ Zanimljiva je činjenica da tema Oficirskog doma, od ideje do realizacije, pokriva razdoblje od gotovo 50 godina 20. stoljeća, kontekstualizirajući tako hrvatsku arhitektonsku scenu i njezine stavove u vezi sa spomenutim problemom.

Prioritet je dan projektima nastalima prije rata, budući da je Oficirski dom formalno i sadržajno pripadao tomu

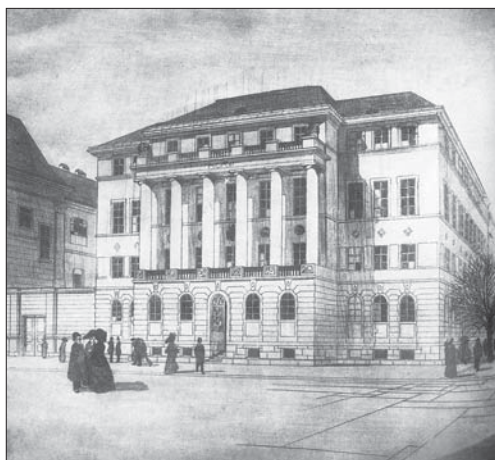
2a Herman Bollé, Pogled na Obrtnu školu i Obrtni muzej (sada Škola primijenjene umjetnosti i Muzej za umjetnost i obrt), 1888.–1892. godine, Sveučilišni trg/zapadna strana (sada Trg maršala Tita br. 10–11); fotografija izvornog stanja, snimio Julius Hühn, 1898. (Fototeka Muzeja grada Zagreba, inv. br. 9393)

Herman Bollé, View onto the Trades School and Trades Museum (now the Applied Arts School and the Museum of Art and Craft), 1888–1892, University Square, western side (now Trg maršala Tita nos. 10–1); photograph of the original state, taken by Julius Hühn, 1898

2b Pogled na zapadnu stranu Trga maršala Tita – fotografija izvornog stanja, snimio Vladimir Guteša, 25. IV. 1958. (Fototeka Muzeja grada Zagreba, inv. br. 5889)

View onto the western side of Trg maršala Tita – photograph of the original state, taken by Vladimir Guteša, 25. IV. 1958

3 Viktor Kovačić i Hugo Ehrlich, Perspektivni prikaz Oficirskog doma, Sveučilišni trg (sada Trg maršala Tita), 1911.

Viktor Kovačić and Hugo Ehrlich, Perspective Presentation of the Officers' Club, University Square (now Trg maršala Tita), 1911.

4 Hugo Ehrlich, Perspektivni prikaz Oficirskog doma, Sveučilišni trg (sada Trg maršala Tita), 1922./1923.

Hugo Ehrlich, Perspective Presentation of the Officers' Club, University Square (now Trg maršala Tita), 1922/1923.

5 Vilko Ebert, Perspektivni prikaz Oficirskog doma, Trg kralja Aleksandra (sada Trg maršala Tita), 1927.

Vilko Ebert, Perspective Presentation of the Officers' Club, Trg kralja Aleksandra (now Trg maršala Tita), 1927.

razdoblju, dok su projekti nastali 1950-ih i 1960-ih godina interpretirani isključivo s aspekta iste lokacije (sl. 9, 10a, b, c; 11).¹² I to ponajprije stoga što je izmijenjen sadržaj, koji je nametnulo posve drugo vrijeme i drugi ljudi drukčijeg poimanja, novih ideologija, a time i novog pogleda na arhitektonsko-urbanističku problematiku. Jer, drugi je pristup bio gledati istu parcelu u okviru 30 godina razmaka (1930-ih i 1960-ih).

Značenje je Turinina projekta Oficirskog doma raznovrsno i razmatramo ga na više razina. Ponajprije, u smislu uzročno-posljedičnih veza, jer bitno određuje Turinu u kontinuitetu cjelokupnog njegova opusa; nadalje, projekt je važno promatrati u širem kontekstu – komparativno s drugim pristupima/rješenjima iste parcele, kako bismo prepoznali Turininu »vlastitu anatomiju oka«.¹³

Oficirski dom prvi je u nizu radikalnijih Turininih projekata, koji ne mora nužno podrazumijevati i apsolutnu kvalitetu u arhitektonsko-urbanističkom smislu (sl. 1a, b). To znači da, unatoč naznakama formalizma, temeljnim se nameće Turinin avangardizam u superiornom, nekonvencionalnom i »originalnom« pristupu formiranja/definiranja ugla jakim vertikalnim akcentom – »ekspanzivnom arhitekturom kretanja«, distancirajući se tako od drugih, možda za tu lokaciju i prihvatljivijih i uspješnijih autorskih pristupa.¹⁴ K tome, u Turine će se tema likovnosti, moderna grafička komponenta, nametnuti kao temeljna već na njegovim ranim projektima, koje je rezultat izrazito sugestivna atmosfera prikaza prostora arhitekture.¹⁵

Turinin projekt Oficirskog doma očituje želju investitora, vojske, da najvažnija državna institucija, kao centar moći Jugoslavenske vojske u Zagrebu, bude realizirana u »klasičnijem« duhu/estetici.¹⁶ Važno je istaknuti kako Turinino stvaranje i njegov senzibilitet niti je bio, niti je išao u tome pravcu. Međutim, ovim je projektom on učinio određeni ustupak, koji je doduše, s aspekta moderniteta, rezultirao europskom razinom promišljanja arhitektonsko-urbanističkog stvaralaštva.

Reprezentativan karakter i »monumentalnost zgrade«, prema naznakama u propozicijama Programa natječaja iz 1931. godine, Turina naglašava temom jakih vertikalnih istaka, postavljenih na glavnom pročelju (sl. 1a/varijanta a), iako: »...gradjevna oblast tako velike rizalite dozvolila nebih.«¹⁷ K tome, ekstremna visina zgrade te nedostatak jednostavnosti i jeftinoće konstrukcije u suprotnosti su sa zahtjevima Programa.¹⁸ Ako pokušamo rekreirati Turininu početnu ideju, možda je naprosto mislio: »Parcela je mala, pa idemo u vis?!«, ili je naprosto želio biti radikalniji/drukčiji i reći: »Ja sam Turina, ja to tako mogu!«¹⁹

Vertikalni istaci su u Turine formalistički (podsjećaju na brisoleje, koji su horizontalni i u funkciji zaštite od pretjerane insolacije, što nije slučaj s vertikalnim istacima).²⁰ Vertikalnim istacima on naglašava formu, koja nije poželjna na Trgu kralja Aleksandra, ali Turina je revolucionaran. Ključna je činjenica da su ga ozbiljni arhitekti 20-ih i 30-ih godina prihvatili po visini i masi (sl. 9; 10b, c; 11)! Suprotno Turininu rješenju vertikalnih istaka, prihvatljiviji su Kauzlarićevi, koji su »pličići« – poklapaju se s plohom vanjskoga pročelja (sl. 6).

Denzler je u tome najdiskretniji (sl. 8), dok Albini npr. nije uopće respektirao takav pristup, jer je njegova arhitektura posve drukčija (sl. 7b).

»Trendi« dodatak zamišljen na glavnom pročelju varijante b (sl. 1b) nije bio obilježje arhitekture 1960-ih godina. Turina konzolno izbacuje pet katova na istok prema trgu, te je na taj način dobio volumen apliciran na tijelo zgrade (u ovom slučaju riječ je o funkcionalnom rizalitu). Iako to može biti opravdanje za povećanje tlocrta, kako bi se bolje iskoristio prostor, likovno-oblikovno taj dodatak nije osobito učinkovit.

Obje Turinine varijante vežu zajednički nazivnici (sl. 1a, b):

1. odlučio je ići u zrak; 2. dojam mase – snažni volumeni; 3. nikakav kompromis u oblikovanju; 4. odlična grafika u likovno/crtičkom i kompozicijskom smislu. Ultramoderno i izrazito sugestivno prikazani automobili, zelenilo, pješaci – atmosfera trga ... U prvom planu vide se tek siluete ljudi, koji kao da uranjaju u pločnik, a to Turina postiže vještijim nijansiranjem tonova svijetlo/tamno.²¹

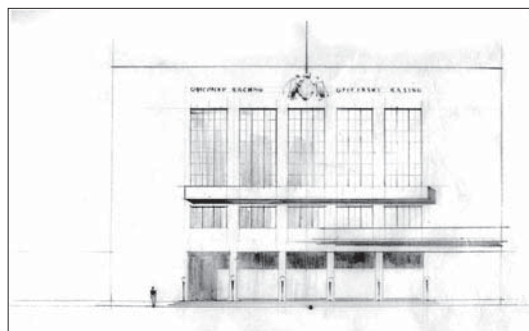
Sve to čini da bi naglasio drugi plan, tj. arhitekturu, koja tako postaje dominantnom. Osjećaj dubine prostora postignut je postavljanjem prolaznika/pločnika u prvi plan, dok je u drugom planu monumentalna arhitektura. K tome, detaljem urbane rasvjete postavljene u prvi plan (lijeva vertikala prikaza), u odnosu na drugi – Turina daje stanovitu ravnotežu kompoziciji.

Projekt Huga Ehrlicha iz 1922.–1923. godine (sl. 4), mogao je onodobno imati mnogo prigovora.²² Jer na gotovom i definiranom trgu i pored boleovskog sjevernonjemačkog suzdržanog klasicizma (sl. 2a, b) Ehrlichovo dekorativističko-formalističko razbacivanje forme čini se neprihvatljivim. U tom slučaju, bolje je rješenje nastalo u suradnji s Viktorom Kovačićem 1911. godine (prizemlje nije baš uspješno riješeno), iako je tu bio u inferiornijem položaju (sl. 3), baš kao što će to biti slučaj i u suradnji s M. Kauzlarićem 1930. godine (sl. 6).

Nastavljajući kontekst kovačićevsko-ehrichovske geste, projekt Vilka Eberta (1927.) sličnim je pristupom najprihvatljiviji i moguće ga je zamisliti (sl. 5), suprotno Ehrlichu i njegovoj smotri dekoracije, koju nije moguće vizualizirati na tome mjestu.

Projekt Huga Ehrlicha i Mladena Kauzlarića (1926.–1930.) doimlje se relativno nametljivo u odnosu na postojeći trg (sl. 6). Kauzlarić, koji u ovom tandemu dominira, objekt je povukao u parcelu i ostavio prostran pretprostor (podignuta platforma terase restorana u jednoj razini).²³ Iako je isprojektirao »trendovsku« arhitekturu svoga vremena, ona bi možda mogla funkcionirati negdje drugdje (npr. u Zvonimirovoj ul.). Njegov je projekt dobro načinjen, a mogući bi se prigovori odnosili na to da je previše zastupljen modernizam, koji nije primjeren ovom trgu (jer, i Denzler bi to znao slično riješiti, ali nije htio). Stoga se nameće zaključak kako je Kauzlarić na toj lokaciji, u ovom ambijentu, iako u smislu modernizma dosljedan, ipak manje uspješan od Jurja Denzlera (sl. 8).

Međuratni projekt (vjerojatno iz 1937. godine) Alfreda Albinija čini se najsuvremenijim. U odnosu na postojeći trg Albini je na paralelnoj platformi s Denzlerom, ali to je ipak

6 Hugo Ehrlich i Mladen Kauzlarić, Perspektivni prikaz Oficirskog doma, Trg kralja Aleksandra (sada Trg maršala Tita), 1926.–1930. godine (Planoteka Muzeja grada Zagreba, inv. br. 9634)

Hugo Ehrlich and Mladen Kauzlarić, Perspective Presentation of the Officers' Club, Trg kralja Aleksandra (now Trg maršala Tita), 1926–1930

7a Alfred Albini, Skica istočnog – glavnog pročelja Oficirskog doma, Trg kralja Aleksandra (sada Trg maršala Tita), varijanta 1, vjerojatno 1937. (Planoteka Muzeja grada Zagreba, inv. br. 9635)

Alfred Albini, Sketch of the eastern or main elevation of the Officers' Club, Trg kralja Aleksandra (now Trg maršala Tita), version 1, probably 1937

7b Alfred Albini, Perspektivni prikaz Oficirskog doma, Trg kralja Aleksandra (sada Trg maršala Tita), varijanta 2, vjerojatno 1937.

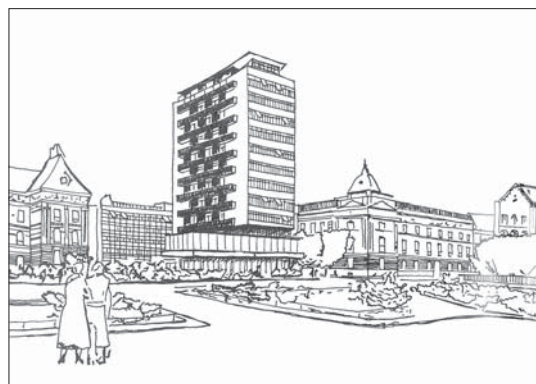
Alfred Albini, Perspective Presentation of the Officers' Club, Trg kralja Aleksandra (now Trg maršala Tita), version 2, probably 1937.

albinijevsko rješenje, koje iščitavamo kroz nešto »pročišćenije«/modernije vanjsko oblikovanje (sl. 7a, varijanta 1). Ipak, ovaj projekt nije albinijevski u potpunosti, jer »pravi« Albini je već djelovao slično Fabrisu, a to znači da je u smislu moderniteta (čistoće forme) otišao »korak dalje« (sl. 7b, va-

8 Juraj Denzler, Skica istočnog – glavnog pročelja Oficirskog doma, Trg kralja Aleksandra (sada Trg maršala Tita), 1937./1938.

Juraj Denzler, Sketch for the eastern or main elevation of the Officers' Club, Trg kralja Aleksandra (now Trg maršala Tita), 1937/1938.

9 Drago Ibler, Perspektivni prikaz Jugopetrolova nebodera, Trg maršala Tita, 1954.

Drago Ibler, Perspective presentation of the Jugopetrol tower, Trg maršala Tita, 1954.

rijanta 2). Ali, u odnosu na Fabrisov projekt (sl. 11), kojemu je pročelje transparentnije, Albinijev je projekt zatvoreniji (i bočne su strane zatvorenije – obložene kamenim pločama, suprotno Fabrisovoj »otvorenosti« staklom), pa je kao takav u ono doba mogao biti i prihvatljiviji (ipak, treba imati na umu i vremensku distancu od 25 godina). U kontekstu jednog rafiniranog, pomalo asketskog modernizma, možda bi trebalo izolirati taj Albinijev projekt.²⁴

Budući da se odlučio za kompromis s postojećom arhitekturom trga, čini se da je pristup Jurja Denzlera (1937.–1938.) najprihvatljiviji za to mjesto (sl. 8). To, dakako, ne znači da bi takav projekt realizirao u Zvonimirovoj ili negdje drugdje, ali tu se dominantno prilagodio trgu. Stoga je onodobno, od svih mogao imati gotovo najmanje prigovora – najmanje bi provocirao kako stručnu javnost, tako i širu publiku. Da rat nije spriječio izgradnju na toj lokaciji, bilo bi zanimljivo vidjeti – tko bi dobio realizaciju?!²⁵

Iako je riječ o kvalitetnom arhitektu, projekt Drage Iblera iz 1954. godine za ovu konkretnu lokaciju nije prihvatljiv, kako u mjerilu, tako i u pristupu (građevinsko tijelo na tome mjestu nije adekvatno – ne uklapa se u zadani ambijent); stoga se ne može govoriti o »urbanizmu novoga stila« (sl. 9).²⁶

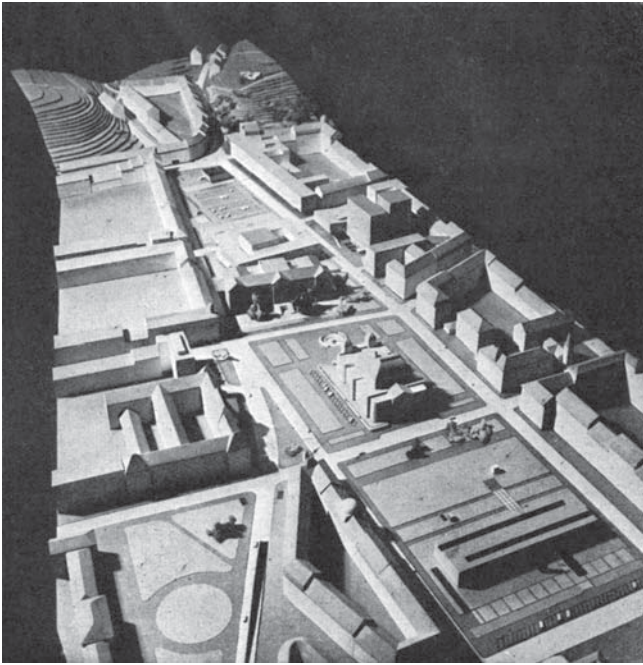
U okviru pozivnog/užeg natječaja za »Idejno urbanističko-arhitektonsko rješenje poteza Ilica – Mihanovićeve«/»Urbanističko rješenje produženja Trga maršala Tita«, Zagreb (1958.–1959.), Vladimir Turina, Ivan Vitić i Božidar Rašica rješavali su temu spornog ugla (sl. 10a, b, c).²⁷ Turina se na tome mjestu povukao od fronte trga prema zapadu i zamislio objekt od 6–8 katova (sl. 10a), pravokutnog tlocrta, sličan Iblerovu, ali mu je promijenio os, koja u Turine ide paralelno s trgov [Turina duže tj. glavno pročelje postavlja paralelno s osi glavnoga trga, koju čine zgrade Narodno kazalište – Dom Hrvatskog sokola – Dom Kola (Hrvatsko pjevačko društvo »Kolo«)], dok je Iblerova okomita (sl. 9). Vitić se povlačio jednako kao Turina (sl. 10b), samo s nešto nižim objektom (4–5 katova), ali drži jednaku poziciju kao i Turina. Rašica je projektirao 10–12-katni objekt, s osi jednakom kao Turina i Vitić, s time da je nešto viši od Turinina (sl. 10c).

Problematizirajući Trg maršala Tita Turina kaže: »...izgradnju vrijednih historijskih ambijenata ne može se prikazati s aspekta 'plombiranja' preostalog prostora, nego s aspekta stvaranja širih prostornih i arhitektonskih tvorevina, koje će dopuniti i oplemeniti historijske jezgre...«. To znači da on poštuje zatečeno stanje, ali ujedno razmišlja i o javnom prostoru, u kojem će nastati neki novi prostorni odnosi, gdje kuća/zgrada nije (samo) kulisa, nego oblikuje javni prostor.²⁸ To je autorski pristup gradu, arhitektura postaje urbanizam... Urbanizam parcele, jer se svakim malim projektom iskazuju svijest o velikom projektu.²⁹

Realizirana poslovna zgrada »Željpoča« Stanka Fabrisa (1961.–1964.) bila je kako za vrijeme gradnje, tako i kasnije žarištem diskusija, kritike – napada (sl. 11). Dok jedna struja uopće nije prihvaćala ideju moderne arhitekture na tome mjestu, druga je bila za nju, ali ne na način na koji je to Fabrisov projekt omogućio.³⁰ Međutim, posve je sigurno kako bi 90% onodobnih arhitekata u kontekstu arhitekture i duha vremena 1960-ih godina, učinili baš isto kao i on.³¹ Svakako da je razlog napadima bio i to što su 1960-e godine bile početak kritike moderne, pa je Fabris bio samo »žrtveno janje«. Fabris je uzeo jedan raster koji je korektno riješio, odnosno suvremeno oblikovao, baš kako se u svijetu 1960-ih godina radilo (slična interpolacija među blokovima Arne Jacobsen, Copenhagen, 1950-ih). I sam Turina ocijenio je Fabrisovo rješenje pozitivno: »...S razloga njegovog diskretnog ili relativno diskretnog odnosa prema mjerilu samog trga Maršala Tita...«³²

»Missing link«³³

Pitanja konteksta kontinuiteta, konzervativizma ili avangardizma, na samom početku rada, učinila su mi se važnima kao početni potez za interpretaciju geneze problema interpolacije Oficirskog doma na današnjem Trgu Maršala Tita, tijekom perioda od 1911. do 1964. godine, kojemu vertikalnu čini Turinin dosad nepoznat i neobjavljen projekt iz 1937. godine (sl. 1a, b). Međutim, tijekom istraživanja ta se distinkcija

10a Vladimir Turina, Idejno urbanističko-arhitektonsko rješenje poteza Ilica – Mihanovićeve, Urbanističko rješenje produženja Trga maršala Tita, 1958.–1959.

Vladimir Turina, Preliminary Urban Design and Architectural Solution for the Tract from Ilica to Mihanovića, Urban Design Solution for the Extension of Trg maršala Tita, 1958–1959.

10b Ivan Vitić, Idejno urbanističko-arhitektonsko rješenje poteza Ilica – Mihanovićeve, Urbanističko rješenje produženja Trga maršala Tita, 1958.–1959.

Ivan Vitić, Preliminary Urban Design and Architectural Solution for the Tract from Ilica to Mihanovića, Urban Design Solution for the Extension of Trg maršala Tita, 1958–1959.

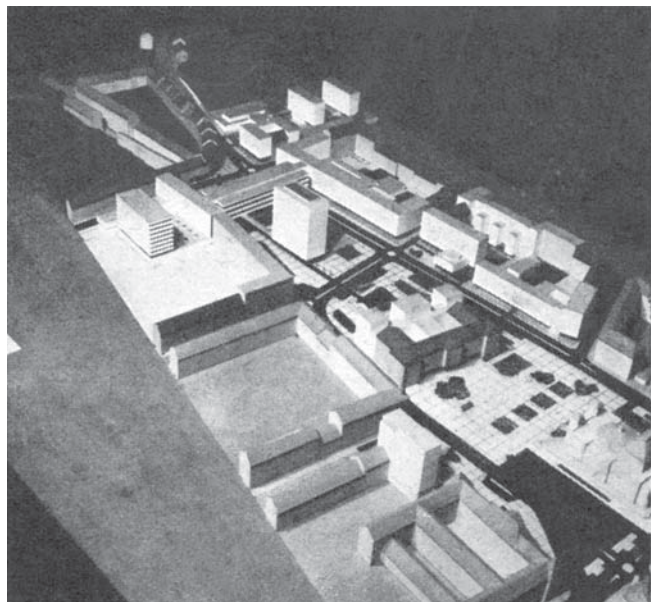
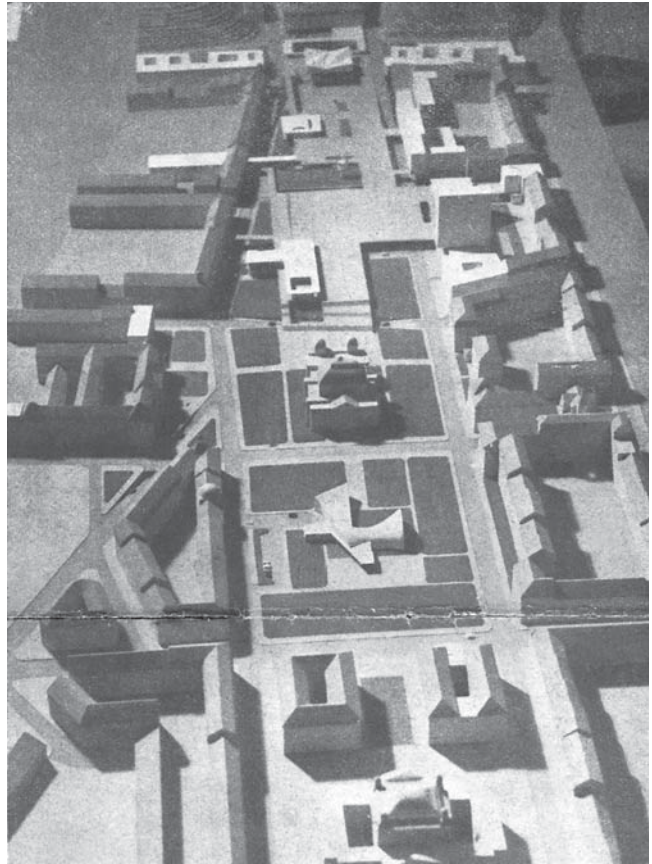
10c Božidar Rašica, Idejno urbanističko-arhitektonsko rješenje poteza Ilica – Mihanovićeve, Urbanističko rješenje produženja Trga maršala Tita, 1958.–1959.

Božidar Rašica, Preliminary Urban Design and Architectural Solution for the Tract from Ilica to Mihanovića, Urban Design Solution for the Extension of Trg maršala Tita, 1958–1959.

učinila stereotipnom, te sam došla do zaključka da kontinuiteta na projektu Oficirskog doma nema. A ako postoji, čine ga pojedinci: *Autor je kontekst u Hrvatskoj, što je rijetkost u odnosu na druge sredine, i to je zapravo naša specifičnost.*³⁴ K tome, pojmovi koji se često vežu uz temu interpolacije, kao što su: metoda kontrasta, simbioze/prilagodbe, budući da iziskuju preciznu terminološku analizu, kao i odgovori na pitanja što je kompilacija, a što inovacija, te da li ona uopće postoji, a ako ne – zašto se ne može dogoditi? – nije predmet ovog članka.³⁵

Polazišna/dominantna točka čitanja projekata Oficirskog doma jest to da je tu više riječ o pristupu niza autora i o tome na koji su način shvatili urbanističku lokaciju.³⁶ Dakle, njihovo shvaćanje jedne konkretne, zadane urbanističke lokacije, podrazumijevalo je da je riječ o izgrađenom trgu koji je definiran i prihvaćen, pa nuditi nešto posve drugo nije rješenje.³⁷

Prijeratni projekti Oficirskog doma ne pokazuju kontinuitet u potpunosti, tj. rast i sazrijevanje, od neohistoricizma/deko-

rativizma do modernizma/purizma, nego stilski potvrđuju sklonost klasičnom znaku (sl. 3, 4, 5, 6, 7a, 8). Dobar primjer za to upravo je projekt Jurja Denzlera. To, dakako, ne govori nužno o konzervativizmu sredine, jer njegov objekt je više stvar pristupa i prilagodbe mjestu (sl. 2a, b).³⁸ Denzler je posegnuo za takvim pristupom kako bi to postao dio trga, a ne stvorio »ja« akcent.

11 Stanko Fabris, Pogled na poslovnu zgradu »Željpo« – istočno – ulično pročelje, Trg maršala Tita, fotografija izvornog stanja, Jozo Vranić, 1968., vrijeme obnove HNK (fototeka Muzeja grada Zagreba, inv. br. 9952)

Stanko Fabris, View onto the Željpo office building, eastern or street elevation, Trg maršala Tita, photograph of the original state, Jozo Vranić, 1968, during the time of the renovation of the Croatian National Theatre (photograph collection of Zagreb City Museum, inv. no. 9952)

Ono što je zajedničko svim projektima, kako prije, tako i poslije rata, jest to da autori postavljaju višekatni/visokokatni objekt osi paralelne s osi glavnoga trga, tj. duže pročelje postavljeno je paralelno osi koju čine zgrade Narodno kazalište–Dom Hrvatskog sokola–Dom Kola (Hrvatsko pjevačko društvo »Kolo«). Ibler na tu os jedini ide okomito. Dok se starija/prijeratna grupacija projektanata nastojala uklopiti u zadanu matricu trga, tako da ostane na visini blokova s 4–5 katova, Turina jedini stvara jači akcent s 10–12-katnim objektom – prvi je bio drukčiji! Tako je ovaj projekt pretača visokokatnog suvremenog objekta (budući da još nije dobio svjetski zamah na način masovne primjene visokokatnih interpolacija), čije je glavno (duže) pročelje postavljeno paralelno s osi glavnog trga koju čine zgrade Narodno kazalište – Dom Hrvatskog sokola – Dom Kola (Hrvatsko pjevačko društvo »Kolo«).

Temeljno je da su to prihvatili i koncepciju slijedili i poslije rata mnogi dobri arhitekti od Iblera, potom Vitića i Rašice (pa čak i Fabrisa, jer je i njegov objekt trebao biti nešto viši) – sl. 9; 10b, c; 11. Što se tiče Iblerova projekta nebodera iz 1954. godine predviđenog na toj lokaciji (sl. 9), iako je dosad u literaturi prepoznat kao »primjer urbanizma novog stila«, čini se da mu je u odnosu na Turinin projekt iz 1937. godine vrijeme prošlo.³⁹ Svakako da je tome razlog što se dosada za ovaj Turinin projekt nije ni znalo, a sada je prvi put objavljen (sl. 1a, b).⁴⁰ Temeljno je da Turina predlaže neboder, a nije isto predložiti neboder 1937. i 1954. godine.

K tome, za razliku od Iblera, Turina je ostao u regulatornoj liniji trga, a time je više zadovoljio lokaciju.⁴¹

Ja sam Turina – ja to mogu baš ovako! (...): osjećanje za prostor, vrijeme i urbana mjerila.⁴²

Vladimir Turina 1937. godine nije derivirao ni iz čega, nego je svojim projektom Oficirskog doma poručio: »Ja sam Turina – ja to mogu baš ovako!« S druge strane, osim te posve intuitivne komponente, možemo reći da je Turinin pristup negdje između dosad spomenutih znakova, ne priklanjajući se ni jednome. Njegov projekt treba promatrati na razini simbolizma. On specifičnim monumentalizirajućim klasicizmom, čvrste moderne arhitektonske strukture, podsjeća na američke nebodere iz 20-ih i 30-ih godina 20. stoljeća »neboder kao simbol« (naravno u manjoj formi/volumenu) (sl. 1a).⁴³ U odnosu na druge projekte promatrane u ovome radu Turinin je najuspješnije pogodio duh vremena i zahtjeve investitora (vojske) za Oficirskim domom kao centrom moći Jugoslavenske vojske u Zagrebu: »Oficirski Dom, kao ustanova za razvijanje vojničkoga duha i drugarstva; za naučno i opšte dogovaranje, obavještanje i vaspitanje; njegovanje lepих društvenih običaja i vojničkih vještina; (...), namerava sagraditi svoj vlastiti reprezentativni dom i to po sledećem programu potrebe: (...)«.⁴⁴ Ipak, ova je realizacija bila ustupak željama vojske da se naglasi važnost zgrade, što posebno iščitavamo kroz temu vertikalnih istaka, iako tome

(kao ciamovac...) Turina i nije bio sklon. Naposljetku, projekt je ipak dosegnuo europsku razinu (sl. 1a).

Ako zanemarimo želje investitora i zgradu čitamo sasvim formalistički (ne ulazeći u ikonološku analizu iščitavanja »dubljeg značenja«; uzroka-posljedica), evidentno je da se Turina odlučio za vertikalno građevinsko tijelo, koje nije posve primjereno kazališnomu trgu, što je do tada bio sretno riješen zahvaljujući raznolikosti projektanata, potpuno sačuvavši mjerilo.⁴⁵ Naglašeni vertikalni istaci, kao dodatni ukrasi, nepotreban su formalizam, ako ih promatramo u suodnosu sa suvremenim rješenjima toga doba (sl. 1a). Međutim, Turina je radi efektivnosti posegnuo za formalizmom i vertikalom, iako je znao da je u raskoraku s mjerilom. Moguće je da se Turina ipak htio bar djelomično prilagoditi Programu natječaja Oficirskog doma iz 1931. godine (iako se njega ne treba doslovno držati, budući da se mnogo toga u pristupu promijenilo od tada do Turinina projekta iz 1937. godine.⁴⁶ Najbolji je dokaz to da su Turinini vertikalni istaci načinjeni djelomično prema programu, ali to nije ništa drugo do jedan formalističko-ekstravagantni pristup.⁴⁷ Ali ako je polazišna točka čitanja arhitekture njezina snaga, te ako evidentni formalizam ocjenjujemo pozitivno, tada on mora biti dio te snage, a nju Turinin projekt posjeduje. Volio je efektne dodatke, u najboljoj namjeri, kako bi osnažio dojam objekta, koji ne mora uvijek biti najsretniji, osobito kad se gleda u razmaku od 60 godina. Bio je to možda dio želje za posebnosti, a Turina to nije skrivao. Dapače, volio je to pokazati, iako su neki smatrali da je utopist, da je previše ispred vremena – da je ekstravagantan, što investitorima i nije bilo privlačno.

Turinin tekst objavljen u »Telegramu« 1962. godine podudara se s njegovim stavom i rješenjem teme Oficirskog doma iz 1937. godine, pa i s kasnijim Fabrisovim rješe-

njem, s tom razlikom što je Fabris diskretniji (sl. 11). Jer Turina je radio svoj vlastiti usključnik, dok su neki osobito raniji projekti, pa i Fabrisov, imali više osjećaja za dani prostor respektirajući mjerilo okolne izgradnje. Suprotno metodi prilagođavanja i umjerenosti, kod Turine je riječ o ekspresionističkoj osobnosti, koju je on snažno izrazio, jer drukčije nije ni mogao.

Godine 1937. moderna je bila u trendu, općeprihvaćen stil – ona više nije bila avangardna. Na toj je liniji bio primjerice Mladen Kauzlarić (sl. 6), dok je Turina išao dalje (odbio je kompromis s modernom).⁴⁸ U odnosu na druge projekte Turinin je najviši – 10–12-katni neboder, koji visinom i formalističko-ekstravagantno-simboličkim detaljima čitamo kao avangardu (sl. 1a).

Unatoč svim argumentima *za i protiv* Turinina projekta Oficirskog doma iz 1937. godine Turina je zadovoljio kategoriju vremena i mjesta: » (...) da se ne povede samo briga o integritetu vremena nego i o integritetu mjesta, jer kad prođe »vrijeme«, ostat će samo mjesto.«⁴⁹ Apsolutan odgovor na pitanje, koje je idejno rješenje za to mjesto najbolje/najadekvatnije, ostavljam otvoreno... Naposljetku, mogu samo kazati kako je vojska htjela *znak* (baš kao korporacijska arhitektura danas), a Turina je sa svojom osobnošću bio idealan da načini taj znak...

Ako se stekao dojam kako smo interpretirajući ovaj Turinin projekt iz 1937. godine bili pomalo disperzni zbog kontrastnog pristupa, koji se očituje istodobnim latentnim kritiziranjem i divljenjem, zasigurno bi takav stav i fleksibilnost interpretacije i sam Turina podržao, jer u svojim je tekstovima često davao prioritet intuiciji i kategoriji emocionalnosti, što je suprotno tehničkoj šabloniziranoj metodi interpretacije arhitekture: »A u središtu svega i jesu sama djela ili, točnije, način kako sam ih promatrala.«⁵⁰

Bilješke

1 MLADEN VODIČKA, Vladimiru Turina In memoriam – Meditacije, u: *Čovjek i prostor*, Zagreb, 190 (1969.) (podvukla HVD)

2

Aleksandar Flaker pritom misli na avangardu; Muzej grada Zagreba (dalje: MGZ), *Curriculum vitae Vladimira Turine 1966., Leksikografski zavod, Zagreb; arhitektonska dokumentacija i druga arhivska građa – iz arhitektove ostavštine Muzeju grada Zagreba* (24. srpnja 1978., poklon – Arhitektonski fakultet, Zavod za arhitekturu); HELA VUKADIN-DORONJGA, *Iskorak Vladimira Turine: iz fundusa Muzeja grada Zagreba (katalog izložbe)*, Zagreb, Muzej grada Zagreba, 2006., 4: »Tijekom vremena postao je svojevrsni mit, ali bez sustavne adekvatne interpretacije – sve se više svelo na fascinaciju ili kritiku usmenom predajom. Od druge pol. 40-ih godina 20. st. do danas o Turini se pisalo parcijalno, i to samo o pojedinom projektu, ili se u antologijskim pregledima ističe uvijek nekoliko objekata koji se javljaju gotovo u svim tekstovima, dok se za mnoge aspekte njegova rada uopće

ne zna. Njime se nitko nije sustavno bavio s namjerom da ga se (bar djelomično) sagleda u cjelini i da se upozori na sve one ključne elemente kojima je on pridonio kako u nacionalnom, tako i širem kontekstu.«

3

HELA VUKADIN-DORONJGA (bilj. 2), 9: »I nakon njegove smrti očuvan duh otvorenosti i stimulacije mladih arhitekata (...) 'Trebalo mlade upaliti da shvate prostore i ljude u njima', govorio je Vladimir Turina (...)«, dipl. ing. arhitekture (Banja Luka, 1913. – Zagreb, 1968.), izvanredni profesor; projektant, konstruktor, kritičar i teoretičar arhitekture i urbanizma, majstor grafizma, vrstan pedagog, lucidan literat.

4

»Turina je čak bio i avangardni profesor. Studenti su ga slušali – i grafiku i pristup (odnos prema Ciamu...). Jer, njegov cilj nije bio korigirati sanitarnu grupu ili raspored prostorija, nego je važan bio pristup – to je temeljno! Delta je bila zbunjujuća u pristupu

i graficiranju.« – Emil Pernar, dipl. ing. arh., Turinin đak, kojem ovom prilikom zahvaljujem na svim našim razgovorima, te što je znanjem i intuicijom podržao i obogatio moj pogled na Vladimira Turinu.

5
HELA VUKADIN-DORONJGA (bilj. 2), 6.

6
MGZ, VLADIMIR TURINA, Diskusija mlado-staro, nisko-visoko. Povodom gradnje hrvatskog sveučilišta na Mažuranićevom trgu (rukopis, neobjavljeno). Turina, iako misli kako: » (...) Nikakovi Holneri i Folneri koji su prije pedeset godina sagradili tri potpuno jednaka teatra neće nam skršiti volju da savremeno stvaramo«, a istodobno prepoznaje (za razliku npr. od Vitića ili Rašice) vrijednost postojeće zgrade Rektorata, želeći je sačuvati. VLADIMIR TURINA, Ilica – Mihanovićeva, u: *Čovjek i prostor*, Zagreb, 82 (1959.), 5–6: »Ne smatram se nikakvim sentimentalnim borcem za starudije koje posjedujemo, samo se ne mogu oteti dojmu da takvih objekata posjedujemo veoma malo.«; MGZ, VLADIMIR TURINA, Il-Mi 58 – Natječaj za urb.-arh. potez Ilica–Mihanovićeva ulica u Zagrebu, 14. XI 1958., Zagreb, Projektant: Univ. doc. ing. arh. Vladimir Turina (rukopis, neobjavljeno): »Uža arhitektonska problematika: (...) Objekat Novog Pravnog fakulteta i Rektorata Univerziteta – adaptacija (...) Ovaj je kompleks za izgradnju projektant interpretirao kao osobito interesantan urbano-arhitektonski, s razloga što isti čini jezgru poteza Ilica–Mihanovićeva ul. i u odnosu prema na sjeveru otvorenih površinama čini završni akcenat čitavog ovog urbanog prostora. (...) Rušenje i njegova eliminacija iz postojećeg ambijenta ne bi donijela nikakve prednosti ovom prostoru, naprotiv štetila bi u najvećoj mjeri zaokruženosti prostora Trga Maršala Tita i njegovom arhitektonskom kvalitetu.«

7
M.J., Zagreb u zamislama projekatana, Nova zgrada na Trgu maršala Tita, u: *Vjesnik*, Zagreb, 14. ožujka 1954., 8.

8
M.J. (bilj. 7).

9
VLADIMIR TURINA, Turnir urbanista i arhitekata. Uz diskusiju o prostornom problemu Trga Maršala Tita u Zagrebu, u: *Telegram*, Zagreb, 23. februara 1962., 3. (podvukla HVD).

10
IVO BABIĆ, Praktični popis ulica i trgova grada Zagreba, orijentacija po tramvajskim stanicama, Tiskara »Merkantile«, Ilica 35, Zagreb, 1937. Geneza prostora/nazivlja »Sajmište«: 1888. godine Sveučilišni trg; 1927.–1941. godine Trg Kralja Aleksandra; 1941. godine Trg I.; 1945. godine Kazališni trg; 1946. godine Trg Maršala Tita. Neposredno nakon završetka studija Tehničkog fakulteta 1936. godine prvi projekt kojim se Turina pojavio na arhitektonskoj sceni jest natječajni projekt Banovinske palače u Splitu 1937. godine. Iste godine slijede tri zagrebačka projekta, od kojih u ovome radu izdvajam temu Oficirskog doma, potom slijede natječaji za Split i Beograd, te naposljetku Zagrebom Turina zaokružuje ovaj međuratno-ratni period. Svi su projekti natječajni radovi, koji su gotovo uvijek visokoplasirani, točnije prvonagrađivani (prvotokupljeni), ili rjeđe drugonagrađeni (i to samo u slučaju kada 1. nagrada nije dodijeljena). RADOVAN NIKŠIĆ, Uz izložbu arhitekta Vladimira Turine, u: *Arhitektura*, Zagreb, god. XI, 1–6 (1957.), 46–47: »Već prije drugog svjetskog rata Turina je dobio prvu nagradu na internacionalnom natječaju za Beogradsku operu. Odmah zatim dobiva opet prvu nagradu na natječaju za Klinike medicinskog fakulteta u Zagrebu. No rat pre-

kida realizaciju tog projekta.«; MGZ (bilj. 2): »Najvažniji natječajni i teoretski radovi: (...) Opera Bg.; Sv. klinike Šalata; (...)«

11
M. J. (bilj. 7): »Međutim, baš na tom trgu postoji jedna tzv. ne-uralgična urbanistička točka. Tako se nazivaju ona mjesta, koja u konkretnim cjelinama nisu još riješena i nužno očekuju da se zahvate...«; MGZ, VLADIMIR TURINA, Opći uvjeti kretanja Jugoslavenske arhitekture danas / General condition and movement in Yugoslav architecture, Zagreb, 1961. (rukopis, neobjavljeno). – Tu autor upozorava na značenje autorske arhitekture: »Na putu je traženje vlastitog izraza u vlastitim okolnostima i ako je neminovna istina Miesove doktrine da nema nove arhitekture svakog novog ponedjeljka. Arhitektura raste u skladu sa društvenim razvojem i specijalno razvojem industrije, pri čemu ne treba zaboraviti da je potencijalno-kreativna komponenta alternativa koja je duboko vezana za opće shvaćanje kretanja stoljeća. Kod tog su procesa kreatori svih epoha uvijek bili i biće – prvi vjesnici nastupajućih promjena – poput suptilnih instrumenata za registraciju najtanjih akustičnih titranja.«; WILLIAM J. R. CURTIS, *Modern architecture since 1900. / The international style, the individual talent and the myth of functionalism*, New York, Phaidon, 1996., third edition, 257: »Styles, like languages, differ in the sequence of articulation and in the number of questions they allow the artist to ask ...«, Ernest Gombrich, 1960.; »Potrebno je povezati projekte, da bi se pokazalo više, a ne projekt gledati samostalno. Arhitektura mora posjedovati: osjećaj; ekspresiju; interakciju; logiku (pejzaž/grad/program).« – Manuel Gausa, selektor Salona arhitekture 2006.

12
ZLATKO JURIC, Kovačić-Ehrlich: Projekt za Oficirski dom, 1911., u: *Čovjek i prostor*, Zagreb, 432/3 (1989.), 32. Trebalo je naglasiti zapadni koridor postojećom Rudolfovom vojarnom i istočni završetak Prilaza, »tako da se monumentaliziraju javnim palačama. (...) Zapadni dio grada između Ulice braće Oreški – Ilice – Frankopanske planiran je i ostvaren kao manifestni primjer blokovske stambene gradnje. (...) Nužna posljedica bila je promjena urbanog koncepta Prilaza od monovalentne funkcionalne prometnice u polivalentno estetizirano gradsko šetalište. Estetizacija urbanog prostora provedena je s pomoću nekoliko elemenata (...); treće, naglašavanje zapadnog i istočnog završetka Prilaza tako da se monumentaliziraju javnim palačama, onom »Narodnih novina«, koju izvodi arhitekt Kuno Waidmann, i palačom »Oficirskog doma« koja je naručena od projektnog poduzeća Höhnigsberg/Deutsch, ali je ostala u projektu (...). Iznenadnom smrću Lava Höhnigsberga, 1911. godine, poduzeće doživljava određeni zastoj. Izradu projekta preuzima tek osnovani projektni atelje Kovačić-Ehrlich. (...) Nakon prestanka zajedničke prakse s Viktorom Kovačićem 1915. godine, arhitekt Hugo Ehrlich nastavlja rad na projektu »Oficirskog doma« u niz varijanti (...).«

13
HELA VUKADIN-DORONJGA, Obiteljske kuće i vile u Zagrebu arhitekta Mladena Kauzlarica, *Magistarski rad* (rukopis, neobjavljeno), Zagreb, 2005., 14. *Ta nova osjetljivost za oblik i izraz oka i za promjenjivo stanje pogleda pripada novom dobu: svaki veliki moderan kipar i slikar, stvara vlastitu »anatomiju« oka da bi postigao nov izraz pogleda.* (Vera Horvat-Pintarić)

14
RADOVAN NIKŠIĆ (bilj. 10): »I baš ta vječna želja za originalnim bila je razlog da je dugo vremena morao odlagati u ladice odlične projekte, jer su gotovo uvijek bili »neprihvatljivi« u našim izvedbenim mogućnostima. Temperament pun dinamike i velikog zamaha često ga vodi do objekata koji po svojoj funkciji traže veliko

mjerilo i napetost.« (podvukla HVD); PETAR KNOLL, Ideologija moderne arhitekture, u: *Arhitektura*, Ljubljana, 9 (1933.), 124–140: »Tražeći bit moderne arhitekture, vidjet ćemo da njom vladaju dva elementa ekstremnog značenja: element kretanja i element mirovanja. (...) Što stil moderne arhitekture naročito obilježuje, to je njegov hiperbolički karakter, a taj se jasno očituje kretanjem, još bolje, ekstremnim kretanjem, što modernu arhitekturu i karakterizira. I baš u toj je ekstremnosti hiperbola njezinoga stila. Najbolje će nam to tumačiti prispodoba sa gotskim stilom, tom valda najsnažnijom hiperbolom arhitekture uopće. (...) ni u jednoj arhitekturi čovječanstva nema sigurno ni jednog stila, koji bi bio tako blizu gotici, kao što je stil savremene arhitekture. Osim hiperbole još je nešto, što moderni stil obilježuje, a to je njegov ekspanzivni karakter.«; G. R. HOCKE, Svijet kao labirint, Manira i manija u europskoj umjetnosti od 1520. do 1650. i u suvremenosti, Zagreb, 1991.; PETAR KNOLL (bilj. 14). Ako bismo hockeovskim pojmovima »pragesta čovječanstva« – »klasika/manirizam«, ili knollovskim – »primat realnosti«/»primat apstrakcije«, ovo pokušali pojasniti, tada bi Turina bio pripadnikom manirističko-avangardnih tendencija (*avantgard*), ovdje znači opoziciju svemu što je klasično, građansko...).

15

»Likovnost – to je nešto što pamtiš«, Emil Pernar. Upravo će kod ranijih Turininih projekata biti važno pokazati tu likovnost, a ne toliko funkciju, koju najbolje iščitavamo u tlocrtu: »Turina je bio majstor presjeka i zelenjave, a tlocrta manje-više.« – Iz razgovora s Emilom Pernarom, dipl. ing. arh.

16

MGZ, *Program potreba i uslovi konkursa za gradnju Oficirskog Doma u Zagrebu na uglu Trga Kralja Aleksandra i Deželićeve ulice, 11. maja 1931.*, Zagreb (rukopis); »Oficirski Dom, kao ustanova za razvijanje vojničkoga duha i drugarstva; za naučno i opšte dogovaranje, obaveštavanje i vaspitanje; njegovanje lepih društvenih običaja i vojničkih vještina; ekonomiju, priredjivanje zabava i raznih drugih raznodjena, kao i za priredjivanje koncerata, predstava i drugih zabava, namerava sagraditi svoj vlastiti reprezentativni dom i to po sledećem programu potrebe: I. Restauracija; II. Kavana; III. Svečana dvorana za predavanja, priredjivanje zabava i koncerata, drugarskih večeri i t. sl.; IV. Prostorije za Oficirski dom: Klubske prostorije / Kasina / čitaonica i biblioteka; V. Stanovi za upravne i nazorne organe i oficire i vojne činovnike u prolazu kroz Zagreb. Raspored ovih prostorija po spratovima ostavlja se projektantu.«

17

MGZ (bilj. 16): »A. Opšti uslovi. Zgrada Oficirskog doma treba da ima reprezentativni karakter, koji dolazi do izražaja u vanjskoj arhitekturi, prilagodjenoj arhitektonskome ambijentu trga i ove četvrti grada. (...) 7. Obzirom na vrlo široke pločnike /vidi plan situacije/ predviđa se da će se moći izvesti veći rizaliti, da se tako postigne čim veća monumentalnost zgrade; pa se projektanti ovakvim rizalerima služili može, nu samo tako, da se tim rizaliti mogu i ispustiti, a bez da se može program potreba, i to za slučaj da građevna oblast tako velike rizalite dozvolila ne bih.« (podvukla HVD); VLADIMIR ANIĆ, IVO GOLDSTEIN, Rječnik stranih riječi, Zagreb, Novi Liber, 1999., 1111: »Rizalit = arhit. izbočeni, ob. dekorativni dio ravne plohe zida na fasadi zgrade, izbočina, istaka.« Autori tu ekspliciraju jednostrano značenje pojma rizalit, kao isključivo dekorativnog elementa, dok u arhitektonskoj praksi on može nastati i iz potreba same funkcije objekta, kada unutrašnji prostor/tlocrt »izlazi« prema van. Međutim, kako se u Programu potreba i uvjeta konkursa za gradnju Oficirskog Doma iz 1931. g., navodi: »(...) projektanti ovakvim rizalerima služili može, nu samo tako, da se tim rizaliti mogu i ispustiti (...)«, evidentno je da se tu misli na dekorativ-

ne rizalite. U radu ću se umjesto pojma rizalit, služiti opisnim pojmom – vertikalni istak, jer mi se čini najprihvatljivijim. VLADIMIR TURINA, Javni objekt u gradskom prostoru, u: *Arhitektura*, Zagreb, 5–6 (1961.), 3–5: »Da bi arhitektonsko tijelo specifične funkcije u prostoru i vremenu udovoljilo emotivnim htijenjima u odnosu na monumentalnost, određeni prostor (i vrijeme) – potrebno je da u prvom planu udovolji zakonima specifične urbane lokacije u širem i užem smislu – koja ga na odgovarajući način distancira od određenog majoritetnog urbanog mjerila. Bez ove premise koja garantira prostorno izdvajanje javnog objekta od njegovog šireg medija na bilo koji mogući način, ne može se s uspjehom postići odgovarajući stupanj monumentalnosti potreban u ovom slučaju. Ne govorim ovdje o monumentalnosti koja je rezultat ekskluzivno formalističnih premisa bez životne sadržajnosti. Govorim o istinskoj sintezi funkcije i forme.« (podvukla HVD).

18

MGZ (bilj. 16): »1. (...) Konstrukcija zgrade neka bude najjednostavnija i time najjeftinija u izvedbi. (...) 3. Projektovana zgrada nesme nadmašiti visinu + 22.00 od pločnika, no mora tako projektovana biti da se može po potrebi još i jedan sprat nadograditi.«

19

Projektom Oficirskog doma Turina je pokazao sklonost visokim zgradama, koja će biti zamjetljiva na brojnim kasnijim natječajnim projektima tijekom promatranog razdoblja (npr. upravne zgrade u Beogradu: Palača »Albanija« i zgrada Državnog monopola; Hotel na Plitvičkim jezerima; Sveučilišne klinike na Šalati), a posebice poslije rata.

20

VLADIMIR ANIĆ, IVO GOLDSTEIN (bilj. 17), 200: »Brisolej = način izgradnje prozora zbog zaštite od sunca.«; Na vanjskom oblikovanju zgrade prepoznajemo i neke citate Le Corbusiera, a što je za ono vrijeme posve normalno.; RADOVAN NIKŠIĆ (bilj. 10), »Turina je uvijek originalan, pa se za nj ne može reći da se povodi za bilo kojim arhitektom. Premda je zadivljen opusom Le Corbusiera, nikada se nije poslužio njegovim rekvizitima i nije posegao u bogatu riznicu njegovih realizacija.«

21

HELA VUKADIN-DORONJGA (bilj. 2), 37: »Crtati 'zelenje' u situacijama (1:200, 1:500), Turinu nije nadmašio ni Nikšić, niti Jurić ni Radić Diša (Zvonko, predavao je grafiku na Akademiji). Turina je bio mali Jan Arp. U 'Jugi' ga nitko nije nadmašio« – Emil Pernar, dipl. ing. arh.

22

NEVEN MIKAC, Objekt protiv tekture grada i vice versa, u: *Arhitektura*, Zagreb, 184–185 (1983.), 58–59; ŽARKO DOMLJAN, Arhitekt Ehrlich, Zagreb, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 1979.; SNJEŠKA KNEŽEVIĆ, Zagrebačka zelena potkova, Zagreb, Školska knjiga, 1996. Mikac navodi godinu 1928., dok S. Knežević i Ž. Domljan, navode 1922./1923. godinu, za koju se, sudeći po još jako izraženoj neohistoricističkoj stilsko-morfološkoj sintaksi i ja opredjeljujem.

23

NEVEN MIKAC (bilj. 22). Mikac navodi 1932. godinu; S. Knežević 1926.–1930. godine; Ž. Domljan 1930. godinu kao – »konačni projekt«. Za potonje se i ja opredjeljujem budući da se u smislu modernizma, a pod tim podrazumijevam lakoću i formalnu pročišćenost forme, razlikuje u odnosu na raniji projekt Ehrlich/Kauzlarčić, koji ne interpretiram jer mi se učinio nevažnim u kontekstu naše zagrebačke sredine. Osim toga, do te je godine Mladen Kauzlarčić zaposlen u Ehrlichovu birou, Opatička 4, a već je sljedeće godine (1931.) zasnovao biro u zajednici sa Stjepanom

Gombošem. HELA VUKADIN-DORONJGA (bilj. 13); ŽARKO DOMLJAN (bilj. 22), 175–179, 258. Autor ističe kako su prvi Ehrlichovi projekti pod znakom teških historijskih oblika, a ovim je rješenjem došao do čistog stereometrijskog volumena izvedena iz ab skeletne konstrukcije. Međutim, autor je, baš kao i neki drugi, previdio činjenicu da je do toga došlo zahvaljujući isključivo M. Kauzlariću. To se reflektira kauzlarićevskim lajt-motivima, kao što su: elegancija/lakoća arhitektonsko-urbanističke cjeline/forme, naglašena tema horizontalnosti, grafička vještina arhitektonskog prikaza. »U Ehrlichovoj ostavštini u JAZU nalazi se više varijanta za Oficirski dom, koje su sve nastale između 1926. i 1930. Konačni projekt je čista kubična građevina s nizom vertikalnih prozora, koje presijecaju potezi balkona, i s jednim nižim prizemnim dijelom, koji se veže na susjednu zgradu. Konstrukcija je armiranobetonska. U prizemlju je smještena restauracija povezana s vanjskom terasom, u prvom katu su kasino i društvene prostorije, a u drugom cijelom širinom zgrade dvorane.«; SNJEŠKA KNEŽEVIĆ (bilj. 22), 271–276: »Prvenstveno važni za dramatičnu evoluciju samog Ehrlicha, čije djelo opisuje pun luk od historicizma do racionalizma – internacionalnog stila tridesetih godina.«; ZLATKO JURIC (bilj. 12), »Niz projekta za Oficirski dom sažeto i vrlo precizno pokazuje stvaralačku evoluciju arhitekta Huga Ehrlicha, koji će u razdoblju od 20 godina proći različite kreativne mijene, od početnog romantičnog klasicizma do arhitekture internacionalnog stila.«

24

S. HUNTER, *The Museum of Modern Art, The History and the Collection*, NY, Harry N. Abrams, 1997., 21. Ako si dopustimo malo smjeliju asocijaciju, onda interpretacija, tj. metodologija interpolacije u bloku Muzeja suvremene umjetnosti iz 1939. godine u New Yorku ima dodirnih točaka s ovim Albinijevim projektom: *The Museum of Modern Art*, New York, 1939., designed by Philip L. Goodwin and Edward D. Stone. Modeliranjem tektonike zatvorenog volumena i otvora projekt je blizak i Arheološkomu muzeju Mladena Kauzlarića u Zadru.

25

SNJEŠKA KNEŽEVIĆ (bilj. 22), 271–276.

26

ŽELJKA ČORAK, U funkciji znaka – Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata, Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, 1981., 226: »Jugopetroļ, Zagreb, Trg Maršala Tita, 1954. (projekt, neizvedeno). (...) školski primjer urbanizma novog stila?«

27

TOMISLAV ODAK, *Hrvatska arhitektura dvadesetog stoljeća: neostvareni projekti*, Zagreb, Studio forma urbis, 2006., 131; MGZ, Izbor za izv. prof. Aff. Godine 1958. pozvan u užu natječaj, koji je raspisao N.O. Donji grad za projekt urbanističke reorganizacije centra Zagreba, 1958. (rukopis, neobjavljeno); DARKO VENTURINI, Ilica – Mihanovićeveva, u: *Čovjek i prostor*, Zagreb, 82 (1959.), 4–5: »Narodni odbor Općine Donji Grad u Zagrebu raspisao je 22. III 1958. užu natječaj za izradu idejno-urbanističko-arhitektonskog rješenja kompleksa grada Zagreba, omeđenog slijedećim ulicama i trgovima: na sjeveru: Ilicom – sa zapada: Frankopanskom ulicom, zapadnom stranom Trga Maršala Tita, Mažuranićevim trgom i Trgom Marka Marulića – sa juga: Mihanovićevevom ulicom – sa istoka, Gundulićevevom ulicom. Na natječaj su pozvani arhitekti ing. arh. Rikard Marasović, ing. arh. Vladimir Turina, ing. arh. Božidar Rašica i ing. arh. Ivan Vitić.«; MGZ (bilj. 2). *Tlocrt postojećeg urbanog rastera i novog prijedloga... /uži natječaj Ilica–Mihanovićeveva/*; BERISLAV RADIMIR, Memento (Pročitan na sjednici savjeta Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu 20. XI. 1968.), u: *Čovjek i prostor*, Zagreb, 190 (1969.), 6. *Urbanističko rješenje poteza Frankopanska ulica u Zagrebu – kazalište*; MLADEN VODIČKA (bilj. 1), 4. *Potez Frankopanske,*

sjeverni dio Ilice, Kazališni trg; ANDREJ UCHITYL, Arhitekt Alfred Albini, magistarski rad, (neobjavljen rukopis), Zagreb, 1990., 86, 119–122, 217. *Studija asanacije bloka Trg maršala Tita–Frankopanska–Ilica; Gundulićeve ul.; Muzička akademija na Mažuranićevevom trgu, Zagreb, 1959.*

28

VLADIMIR TURINA (bilj. 9).

29

Gotovo su svi Turinini projekti koncipirani tako da arhitektura i urbanizam čine nedjeljivu cjelinu (u njegovu opusu možemo izdvojiti više urbanističkih projekata u užem smislu riječi). VLADIMIR TURINA (bilj. 9). Turina često poentira značenje »totalnog urbanog prostora«, bez kojega nema arhitekture: »Istini za volju treba reći da je posljednjih decenija u našoj arhitektonskoj misli vrlo malo ili nikako vladao osjećaj za totalni urbani prostor i da se ta materija slabo njegovala i slabo naučavala. Ranije se stvarala arhitektura 'objekata' kao jedinice u prostoru, sa svojim pročeljima i u najboljem slučaju najbližom okolicom. Dalji prostorni dometi bili su nam općenito prilično strani, pa je tek mlađa generacija s ponekim pojedincom odskočila u želji da sagleda prostor kao cjelinu, ne 'kuću' kao arhitekturu. Da arhitekture nema bez urbanog prostora, notorna je činjenica.« (podvukla HVD); Prof. Turina: *Verkehrsfrees Stadtzentrum dringlich ! Studenten der »Internationalen Sommerakademie für Bildende Kunst« mit Fragen der Salzburger Städteplanung beschäftigt*, u: *Salzburger Volkszeitung*, Salzburg, 12. augusta 1964., 3: »Profesor Vladimir Turina izuzetno je uvažen/izvrstan ('ausgezeichneten') na području planiranja gradova, a on je odnedavno i gost na Berlinskoj visokoj tehničkoj školi ('Der Berliner Technischen Hochschule').« (podvukla HVD)

30

V. BIZJAK, *Diskusija? Da! Ali u pravo vrijeme*, u: *Vjesnik*, Zagreb, 16. II. 1962., »Ugao na Trgu maršala Tita, gdje se gradi poslovna zgrada Željpoħa, našao se ovoga tjedna opet u središtu diskusije. Na inicijativu Udruženja arhitekata i Urbanističkog društva Zagreba održan je sastanak na kojem se zaključilo da se odgovornim organima predloži obustavljanje radova na novom objektu i da se raspiše natječaj za urbanističko-arhitektonsko rješenje spornog ugla.«

31

Nakon dvadeset godina... Poslovna zgrada »Željpoħa«, danas »Ferimporta«, (ur. Fedor Kritovac, u: *Arhitektura*, Zagreb, 84–185 (1983.), 92–98. U ovom je skupu tekstova to posebno naglašeno (s izuzećem rijetkih iznimki). Ovdje bih također istaknula afirmativan stav S. Knežević, kao i inicijativu pokrenutu u obranu Fabrisova projekta 1990-ih godina u Društvu arhitekata Zagreba. SNJEŠKA KNEŽEVIĆ, Zagrebu u središtu /Smrt Željpoħu/, Zagreb, Barbat, 2003., 325–328.

32

MGZ, VLADIMIR TURINA, Il-Mi 58 – Natječaj za urb.-arh. potez Ilica–Mihanovićeveva ulica u Zagrebu, 14. XI. 1958., Zagreb. Projektant: Univ. doc. ing. arh. Vladimir Turina (rukopis, neobjavljeno). Uža arhitektonska problematika: »Objekat 'Fabris' – na uglu Prilaza JNA i Frankopanske ul. Projektant se odlučio na nedavno projektirani objekat kolege arhitekta Fabrisa iz Zagreba, kojemu je ovaj zadatak bio nedavno povjeren. S razloga njegovog diskretnog ili relativno diskretnog odnosa prema mjerilu samog trga Maršala Tita, ozbiljne interpretacije i tako reći gotove revizije projekta, moglo bi se pretpostaviti njegova interpolacija u ovaj prostor bez većih bojazni od eventualnih pogrešaka. Mišljenja sam da bi svako jače poentiranje ovog prostora narušilo sklad Trga u cjelini i da se prema tom pitanju treba veoma oprezno odnositi.«; SNJEŠKA KNEŽEVIĆ (bilj. 31), 325–328. Fabrisova je

zgrada trebala biti nešto viša, što nije izvedeno: »simbol vertikale koju mu nisu dopustili«.

33

IVO ZEMLJAK, Gradilište na Titovom trgu u Zagrebu, u: *Čovjek i prostor*, Zagreb, 10 (1954.), 1.

34

Na temelju razgovora s Ivanom Rupnikom, dipl. ing. arh., Harvard University, Boston, USA.

35

IVO ZEMLJAK (bilj. 33). I. Zemljak, također se ograđuje u odnosu na ove distinkcije: »Kako graditi na tome mjestu? (...) u alternativama: (...) kontrasta i simbioza (...)«.

36

Bilj. 11.

37

IVO ZEMLJAK (bilj. 33). Trg Maršala Tita uza zgradu kazališta je slobodan. Taj najstariji dio trga definira individualna arhitektura, za razliku od onoga kod zgrade »Kola«, koji je kasnije nastao na način blokovske izgradnje prema jugu. Tako, osim zgrade kazališta, koju autor posebno u tekstu ističe, Herman Bollé je također nametnuo dominantu trgu. »Trgom Maršala Tita dominira zgrada kazališta na izvorno modeliranom tlu, sva u bogatoj hijerarhiji masa, (...) Kako graditi na tome mjestu? (...) u alternativama: (...) kontrasta i simbioza (...) 'selfsufficient building', a mjesto treba samo za 'missing link'. (...) Zgrada, koja će se podići na uglu Prilaza, ne smije biti ni velika, ni gola, ni stereometrijski primitivna (...). Kad se radi o doricanju cjelovitog likovnog djela ne može se nastupiti hladnom mladom misli, ni oštrom parolom vremena. (...) Ne smije se pojaviti objekt negacije nego, naprotiv, odaziv impulsu koji tu djeluje, objekt s likovnim naponom koji bi bio više od puke tektonske pojave, otmjen i od duha (...); da se ne povede samo briga o integritetu vremena nego i o integritetu mjesta, jer kad prođe 'vrijeme', ostat će samo mjesto.« (podvukla HVD).

38

Ne može se govoriti crno-bijelo. Ne znači da je sredina 1930-ih godina u Zagrebu konzervativna. Jer, tada je bilo suvremenih, avangardnih investitora, koji su kontaktirali sa suvremenim arhitektima (rezultat je sjeverna zona Zagreba, Novakova ul., Zvonimirova, ugao Šubićeve...). Uostalom, možda se ni u Parizu 1931./1932. godine ne bi našao investitor koji bi gradió u centru grada nešto poput Vile Spitzer (Mladen Kaulzarić, Novakova 15). A, ako je primjerice Ignac Fischer imao više realizacija od Pičmana, možda to nije zbog konzervativizma sredine, nego je to naprosto bila garancija kvalitete/izvedbe i prihvatljivost forme. Iako, kao što znamo, Srednja Europa po svojoj je konstituciji bila pomalo konzervativna i ozbiljna. Tako su Bastl i Šen mogli dobiti izvedbu prije nego Viktor Kovačić. Jer, kapital je bio oprezan (na razini komparacije to je otprilike isto kao novac dati u sigurnu ili sumnjivu banku). MGZ, M. K., Uspjeh Zagrebačkih arhitekata na natječaju za zgradu Državnog monopola u Beogradu (u jednim zagrebačkim novinama, vjerojatno 1940-ih): »Već je opće poznato, kako ekipa mladih i naprednih zagrebačkih arhitekata uvijek postizava snažne afirmacije na svim natječajima, koji se raspisuju za podizanje velikih, javnih i monumentalnih zgrada. (...) Današnji rad naših arhitekata stoji pred teškim zadatkom afirmacije s jedne strane i borbe s reakcijom, još uvijek jakog tradicionalnog shvaćanja. Makar često slušaju prigovore nestručnjaka, formi i obradbi nekih modernih gradjevina, ipak će uloga, koju današnji arhitekti, imaju biti odigrana do kraja i ostavit će trajan pečat našeg vremena.«

39

ŽELJKA ČORAK (bilj. 26).

40

MGZ (bilj. 2).

41

SNJEŠKA KNEŽEVIĆ (bilj. 31), 325–328: »Svi projektanti, bez obzira na stilsko opredjeljenje, rabili su istu metodu interpolacije: novi su objekt volumenom i visinom težili prilagoditi urbanom kontekstu. (...) Umjesto prilagodbe prvi je Drago Ibler 1954. predložio kontrast: visoki neboder izvučen iz regulatorne linije trga«.

42

VLADIMIR TURINA (bilj. 9): »Ima nešto u arhitektima prošlosti i sadašnjosti što se ne može uhvatiti pozitivnim mjerilima, a što je jedno i nedjeljivo za sve epohe stvaranja: osjećanje za prostor, vrijeme i urbana mjerila.«

43

WILLIAM J. R. CURTIS, *Modern architecture since 1900, / Skyscraper and suburb: the u.s.a. between the wars*, New York, Phaidon, 1996., third edition, 217–227.

44

Bilj. 14 i 16.

45

ERVIN PANOFSKY, *Meaning in the Visual Arts: Iconography and Iconology*, 1957., 1. englesko izd.; HANS GEORG GADAMER, *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*, Tübingen, 1975.; »Turina je previše otišao u visinu i poremetio je skladno mjerilo kazališnog trga. Međutim, ako se maknemo od zadane lokacije – zamislivo je. Važan je modernizam, a funkcija može otići. Ipak, modernistički pristup je ovdje nerealan za izgrađeno kvalitetno mjerilo kazališnog trga. Tu se ne može modernizmom ništa opravdati.« – Emil Pernar, dipl. ing. arh.

46

WILLIAM J. R. CURTIS (bilj. 11), 273: »Zeitgeist: (...) 'the will of the epoch into space'«

47

Formalizam = pomodno; primjenjuje ga bogato rastrošno društvo (kod Miesa, Alta ili Le Corbusiera nema suvišnih formalističkih dodataka/detalja). MGZ (bilj. 16): »7. Obzirom na vrlo široke pločnike /vidi plan situacije/ predviđa se da će se moći izvesti veći rizaliti, da se tako postigne čim veća monumentalnost zgrade; pa se projektanti ovakvim rizalerima služili može, nu samo tako, da se tim rizaliti mogu i ispustiti, a bez da se može program potreba, i to za slučaj da gradjevna oblast tako velike rizalite dozvolila nebih.« (podvukla HVD).

48

Također, moramo imati na umu činjenicu kako Turina pripada novijoj (poslijeratnoj) generaciji arhitekata (Oficirski dom projektirao je kad su mu bile 24 godine). Po uvjerenju ciamovac i uvijek radikalno svoj, logično da nije mogao svojim projektima potpuno zadovoljiti poimanje ondašnjeg vremena (vidi bilj. 1): »Od Turine se tada, i nije moglo očekivati da bude na istoj ili sličnoj liniji s Jurjem Denzlerom, koji je bio čovjek drugog kova, pa čak i Mladenom Kaulzarićem.« – Emil Pernar, dipl. ing. arh.

49

IVO ZEMLJAK (bilj. 33).

50

»Emocionalno roboti neće nikada dohvatiti. Tu je čovjek suvereno biće.« – V. Turina; VERA HORVAT-PINTARIĆ, *Svjedok u slici, Nove figure za nove stvarnosti u eri moderne*, Zagreb, Matica hrvatska, 2001., 15.

Summary

Hela Vukadin-Doronjga

The Vladimir Turina Design for the Officers' Club in Zagreb 1937 Compared with Approaches by Other Authors

Vladimir Turina was a graduate architect (Banja Luka, 1913 – Zagreb, 1968), associate professor, architect, constructor, critic and theorist concerning architecture and urban design, a master of graphism and an accomplished teacher. His competition design for the interpolation of the Officers' Club in Zagreb, intended for the site at the corner of Trg kralja Aleksandar and Deželićeva ulica (now the Trg M. Tita and Prilaz Gjura Deželić corner) of 1927 was evaluated at the time as a »design on the short list«. The point of departure for this investigation consisted of two perspective drawings of the exterior of Turina's plan for the Officers' Club of 1937, two variants previously unpublished (figs. 1a, b). Compared to other projects created at the period (or a little earlier) at the same location (figs. 3, 4, 5, 6, 7a, b and 8), the powerfully expressed individuality of Turina is striking. As against the larger or smaller moderation and compromise shown by other designers for the same location, who endeavoured to fit into the set pattern of the square with its existing development, remaining at the height of 4 to 5 floors, Turina, who was then only 24, struck a powerful expressionist note, a high rise building of 10 to 12 floors. In this paper the design is observed through several of authorial approaches to the understanding of an interpolation within the specific urban design of the existing square (fig. 2 a, b), »one of the sore points of urban design« in the 1911 to 1964 period. Priority was given to projects that were created before the war, since the Officers' Club belongs in form and content to the period, while designs made in the 50s and 60s are interpreted only from the aspect of the same location (figs. 9, 10 a, b, c and 11). This is primarily the case because of the change in content that inevitably arose from the very different time and different people with different views, and new ideolo-

gies and hence new views on issues relating to architecture and urban design. It is a different approach to look at the same plot within the span of 30 years (from the 1930s to the 1960s). The significance of Turina's design for the Officers' Club is manifold and we can look at it at several levels, but primarily from the point of relations of cause and effect, for these essentially define Turina in the continuity of the whole oeuvre. Then, it is important to look at the plan in the wider context – in a comparison with other approaches to and solutions for the same plot, in order to recognize Turina's »own anatomy of the eye«. The Officers' Club was the first in a number of radical Turina designs that do not necessarily have to presuppose any absolute quality from the point of view of architecture and urban design (figs 1 a, b). This means that, in spite of the indications of formalism, Turina is fundamentally seen as avant-garde, through his superior, unconventional and original approach to the formation and definition of the corner with a powerful vertical accent – the expansive architecture of movement, putting a distance between it and other perhaps more acceptable and successful authorial approaches to the site. In addition, in Turina, the topic of visual art – the modern graphic component was to be seen as basic in his early projects, the result of a highly suggestive atmosphere of depictions of the space of architect. The pre-war plans of the Officers' Club do not show any continuity in totality, i.e. growth and maturity, from neo-Revivalism / the decorative to Modernism and purism, rather, they are a stylistic confirmation of a fondness for the classical sign (figs 3, 4, 5, 6, 7a, 8).

Key words: architecture, the 1930s, high rise building, Vladimir Turina, Officers' Club, Zagreb, interpolation